

УДК 37.01:5+78.03

Ю. С. Кравцов
доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії та історії України
Дніпродзержинського державного технічного університету

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Одна з найважливіших проблем сучасного гуманітарного знання – проблема відповіді на питання: «Хто Я?». Це проблема пошуку індивідом, групою, суспільством ідентичності, яка задовольняє потребу в безпеці й захисті, потребу належності до певної групи чи спільноти, потребу особистості бути визнаною іншими. Як констатує відомий англійський соціолог Зігмунт Бауман, дослідження ідентичності стає сьогодні незалежною галуззю знання, вона стає призмою, через яку розглядаються, оцінюються й вивчаються більшість важливих рис сучасного життя. У кінці XX ст. теза про цінність людської індивідуальності доповнилась твердженням про важливість визнання тієї чи іншої ідентичності суспільством.

Руйнування радянської системи цінностей та ідеалів, яке почалося з розпадом СРСР і суперечливим становленням ринкової економіки, призвело до втрати ідентифікації як на індивідуальному і груповому рівнях, так і суспільства загалом. Тоталітарне радянське суспільство довгий час орієнтувалось на підтримку стабільності, порядку, всі новачі розглядалися як потенційно небезпечні. Виходячи з того, що радянська ідеологія отожднювала суспільство й державу, можна стверджувати, що й соціальна ідентичність радянських людей була державницькою. Зрозуміло, що розпад звичного соціального порядку, неможливість адаптуватись до швидких соціальних змін не тільки об'єктивно, а й психологічно викликали певний «духовний вакуум», втрату моральних орієнтирів і призвели до гострої кризи ідентичності, що змушує людей шукати й отримувати нові ідентичності. Сучасні соціальні трансформації зумовлюють фрагментарність соціальної дійсності й життя конкретної людини. Невизначеність людського буття є характерною рисою сьогодення, згідно з П. Бурд'є, вона сьогодні наявна скрізь. Для сучасного суспільства характерна не заміна одних традицій і звичок іншими, такими ж стабільними, надійними та раціональними, а стан постійного сумніву, множинності джерел знання, що робить самість мінливішою й такою, що вимагає постійної рефлексії (Е. Гідденс, З. Бауман). Гаслом дня стала гнучкість, «пластичність». Різко виросла просторова мобільність. Людська самоідентичність виявляється фрагментарною і множинною. Значною мірою в цих умовах зростає роль права, що є одночасно й формою ідентифікації, і системою правильних життєвих норм-орієнтирів.

Формування ідентичності як відповідності людини певній характеристиці або ролі, яку вона виконує в життєвому просторі, здійснюється в процесі соціалізації, взаємодії з іншими та переосмислення власного «Я». Правова ідентичність у цьому стосунку має особливий характер у силу суперечності самого права, особливостей правосвідомості і правової культури громадян залежно від характеру розвитку суспільства, співвідношення в чинному законодавстві основних норм природного та позитивного права. До основних характеристик правової ідентичності в демократичному суспільстві можна зарахувати такі:

- відчуття однакового для всіх простору соціальної свободи, що забезпечується рівністю прав та обов'язків кожного й захищається державою;
- оцінка особистістю використання своїх законних прав;
- розуміння власного правового статусу як формально юридичної рівності всіх перед законом;
- наявність індивідуальної правосвідомості, яка спрямована на суспільно значимі цінності свободи, справедливості, правопорядку тощо;
- можливість правового вибору та відповідальність за нього;

- рефлексія правових норм в індивідуальній поведінці;
- толерантність як можливість взаємодії з іншими.

Правова ідентифікація по-справжньому залежить не від суми знань, а від того, чи освоює людина право та його елементи так, щоб вони мали сенс для неї самого. Право має ввійти до її власної системи норм, цінностей, уявлень про світ. Одним із головних орієнтирів є створення соціальної компетентності особи, яка не може бути визначена тільки через суму наочних знань і вмінь, оскільки значна роль у її вияві належить обставинам. Важливою характеристикою правового простору є набір доступних видів діяльності й можливість включення в неї. Саме це формує не тільки операційну, а й мотиваційно-ціннісну структуру особи.

Люди можуть і повинні самі творити свій правовий простір, що складається із сукупності умов, які дають змогу формувати певний устрій життя установи, школи, студентських організацій. І такий перший досвід учні школи отримують, коли приймають, наприклад, статут шкільного життя, вперше відкрито заявляючи про свої права дорослим. Сучасному випускникові необхідно володіти «критичним» мисленням, умінням діяти в реальних соціальних умовах, будувати власну життєву траєкторію, мати досвід самостійної діяльності й особистої відповідальності.

У виявленні ідентифікації власної життєвої траєкторії набуття досвіду самостійної діяльності й особистої відповідальності людини праву сьогодні належить особливе місце. Будучи одночасно й галуззю науки, і галуззю практичної діяльності, право надає унікальні можливості не тільки здобути правові знання, а й розвинути особливі здібності і сформувати практичні навички дії в соціальній сфері. Унікальність права як специфічної форми суспільної свідомості й суспільної практики зумовлює також значний виховний потенціал навчальних правових курсів.

В останнє десятиріччя помітно розширилося вивчення права в різних освітніх установах, є можливість якісно поліпшення його. У контексті розгляданого питання можна відзначити необхідність включення в програми юридичних і педагогічних освітніх установ питань правовиховної роботи, які часто взагалі відсутні в них. У навчальні плани потрібно включити юридичну педагогіку, яка взагалі не вивчається. Вивчення питань права має бути обов'язковим у всіх установах, що працюють із підлітками й молоддю. Це вивчення має світоглядне значення, має здійснюватися на надзвичайно високому рівні за використанням спеціальних інтенсивних психолого-педагогічних технологій. Наявні дані дають змогу говорити, що це вивчення зараз вельми далеко від досконалості. До вивчення права нерідко ставляться як до третьорозрядної дисципліни, уроки нудні й малоефективні. Правове виховання краще починати з дитячих садків, із сім'ї.

Є необхідність говорити про створення на новому якісному і змістовому рівнях системи правового всенавчання населення, що охоплює молоді сім'ї, молодих батьків, викладацький склад, вихователів усіх категорій, працівників установ, державних службовців, персонал правоохоронних органів тощо.

Сьогодні як ніколи в серйозному й істотному вдосконаленні має потребу система правової пропаганди, участь у якій засобів масової інформації, установ мистецтва, культури, дозвілля, відеоринку не витримує ніякої критики. Потребу продуманих рішень робота щодо підбору кадрів, які володіють здібностями до регуляції процесу правової соціалізації. Тут доречний психологічний відбір за здібностями. Досвід свідчить про необхідність особливої підготовки віді-

браних кадрів, їх спеціалізацію за проблемами правових-освіти. Навіть особам із базовою педагогічною і психологічною освітою потрібно немало часу, щоб зрозуміти способи вирішення цих своєрідних проблем. Потрібна підготовка юристів-педагогів і юристів-психологів, а останнім необхідна додаткова спеціалізація. У поліпшенні психологічної й педагогічної підготовки по проблемах, що розглядаються, мають потребу всі співробітники правоохоронних органів. Ніякої інтенсифікації регулювання процесів правової соціалізації неможливо досягти без перерахованих заходів; невдачі забезпечені, і знову за звичкою висуватимуться обґрунтування необхідності витратних заходів, безмірного збільшення кількості працівників і тому подібне, хоча навіть десять бездарних і некомпетентних працівників не можуть замінити одного справжнього професіонала.

Заходи методичного забезпечення: видання навчальної літератури, наочної допомоги, навчальних фільмів, методичних розробок, розповсюдження передового досвіду, масове використання інтенсивних психолого-педагогічних технологій, спеціальна розробка методик роботи з різними групами населення й за окремими складними питаннями тощо – необхідна частина системи заходів.

Перефразовуючи слова Ромена Роллана, можна сказати, що ми, звичайно, зараз слабкі, щоб швидко й ефективно вирішити завдання радикального поліпшення правової соціалізації населення, але достатньо сильні для того, щоб добре попрацювати в цьому напрямі.

Позицією самого діючого, його ідентичністю визначаються ситуації в правовому просторі. Від його цілей, ціннісних установок, особистих пристрастей залежить вибір того або іншого засобу дії. Знайомство з правовими ситуаціями як ситуаціями вибору, аналіз позиції та дій людини, що є їх суб'єктом, створюють умови для особистого самовизначення, для пошуку відповіді на питання: «Хто я, чого я хочу?». Людина, котра діє в суспільстві, виявляється суб'єктом багатьох типів правових відносин – цивільних, адміністративних, трудових, сімейних тощо. Використання в навчанні відповідного правового матеріалу сприяє формуванню складного багатовимірного уявлення про себе, протіканню процесу ідентифікації. Необхідність діяти з урахуванням позиції інших людей, урахування правових норм стає умовою для розвитку «Я» людини як складноорганізованого щодо «Я» інших людей.

Проблема визначення людиною свого місця у світі безпосередньо стосується питання про те, з якою реальністю вона себе ототожнює, в яку просторово-часову структуру вона поміщає своє існування. У зв'язку з проблемою ідентифікації суб'єктивного часу індивіда з часом Іншого необхідно зупинитися на багатовимірності самого поняття «Інший». Як останній може виступати як суб'єктивна буттєва структура (Інший як інше «Я»), так і об'єктивна буттєвість (соціальний простір-час якої-небудь держави, нації, певна історична епоха, світ загалом і світовий час, Бог і божественний час або трансценденція тощо). Залежно від того, що вкладається в поняття «Інший», індивід може жити в одній часі з іншою людиною (або групою людей), зі своєю країною (у ритмі її соціального життя), захищувати себе до певної історичної епохи, відчувати себе злитим зі світовим часом.

Дві людські істоти, які живуть у єдиному темпоральному потоці, повинні виявляти високий ступінь взаєморозуміння, внутрішнього споріднення, тобто між ними встановлюється, за висловом М. Бубера, «сутнісний зв'язок», у якому межі індивідуального буття виявляються прорваними [1, с. 97]. У стані «відвертості суті для суті» й виникає феномен особливого «простору-часу для двох». Ідентифікувати себе з чим-небудь означає злитися з вибраним об'єктом, інтегрувати його в себе або стати його частиною, а якщо це безліч об'єктів зі схожими властивостями, то стати одним із них. Отже, ідентифікацію можна розглядати і як різновид інтеграції, об'єднання. Останнє ж мовою людських відчуттів означає прийняття, любов.

Феномен ототожнення індивідуального часу зі світовим подається у філософських ученнях М.О. Бердяєва,

С.Л. Франка, К. Ясперса. Час бердяєвської людини знаходиться в прямому контакті зі світовим часом. Передумовою того, що Всесвіт може входити в людину, нею асимілюватися, пізнаватися й осягатися, на думку мислителя, є та обставина, що людина «є весь склад всесвіту, всі її сили і якості» [2, с. 78–79]. Тим самим М.О. Бердяєв указує на високий ступінь спорідненості суб'єктивного та об'єктивного початків і їх фактичну нероздільність, взаємопроникнення.

Бердяєвському вченню про мікро– й макрокосми близька філософська позиція С.Л. Франка, який уважав, що в суб'єктивному бутті спочатку закладений один із основоположних законів Всесвіту – «єдність нарізності та взаємопроникнення» [3, с. 335]. Згідно із цим законом, «безпосереднє самобуття» (так С.Л. Франк називає сферу суб'єктивного) природним чином перебуває одночасно в якості як самого-в-себе і для-себе-існуючого і при цьому все ж таки злите зі світовим часом.

Подібно М.О. Бердяєву та С.Л. Франку, К. Ясперс також визнає первинний зв'язок людської суті з трансцендентною основою. Проте при цьому мислитель говорить про свідому інтеграцію чужого в особисте буття, за якої це чуже (воно же інше) стає частиною життя індивідуума, так само як і він виявляється частиною цього іншого [4, с. 169]. Результатом ототожнення індивідуального часу з космічним часом і трансценденцією стає, за К. Ясперсом, досягнення справжньої свободи людської істоти. Особливий інтерес становить випадок, коли в ролі Іншого для суб'єкта виступає він сам. Як правило, в акті самопізнання, коли використовується прийом самовідторгнення з метою проведення рефлексії, людина природним чином стає об'єктом (тобто Іншим) для самої себе. Досліджуючи глибини свого «Я», індивід здатний знаходити в собі як єдиному, монадичному початку множинне, тим самим створюючи передумови для розвитку цілого спектру нових відносин зі своєю суттю. Інший у мені – це щось докорінно інше, ніж Інший поза мною. Моє Інше не можна ігнорувати. Воно примушує мене кожен момент часу зважати на нього, вибудовувати певну модель (стратегію) взаємин. Подібна модель інтровертивної комунікації наявна в роботі М. Хайдеггера «Буття і час», де діалог Я з Іншим здійснюється всередині «наявного буття» – сфери виключно суб'єктивного.

Право як навчальний зміст задає умови для розвитку здібностей, що істотно відрізняються від здібностей, які формуються на науковому рівні, зокрема на матеріалах інших курсів соціально-гуманітарного циклу, це розвиток уявлення про себе та Я-концепції.

Для конструктивної побудови «Я-концепції» необхідно мати відповідну інформацію про загальні людські якості й особистісні характеристики. Такого роду інформацію учні здобувають через вивчення історії, літератури, курсів: «Основи громадянознавства», «Психологія спілкування», «Основи філософії». Самопізнання дає змогу краще зрозуміти інших, а також це ключ до самостворення, самоосвіти, саморозвитку. Отже, набуваючи досвіду вирішення внутрішньоособистісних суперечностей, гармонізації свого внутрішнього світу, кожна особистість осмислює діапазон засобів вирішення своїх життєвих завдань, набуває навичок взаємодії з навколишнім світом, і це відкриває доступ до потенційних особистісних ресурсів і допомагає динамічно змінювати стратегію поведінки в різних ситуаціях життєвого простору.

Крім того, робота з правовим змістом створює умови для формування низки здібностей, пов'язаних із розвитком мислення й мови, що якраз і становлять основу ідентифікації людини ще з одного боку – правового. Здатність проєктувати норму на конкретну ситуацію, бачити конкретне через призму норми – абсолютно унікальна здатність до ідентифікації, що виникає саме в галузі права та базується на особливому типі мислення (критичне мислення). Цей тип мислення забезпечує аналіз ситуацій відкритого типу: у них немає еталонного рішення, вони пов'язані не тільки з фактичними розумовими операціями, а й із ціннісним вибором, із визнанням множинності правильних рішень.

Принципова відмінність правових курсів полягає в тому, що мислення в них формується всередині практичних дій щодо аналізу ситуацій, тобто формується як сторона практичної свідомості.

У сфері права потрібні розгорнена аргументація своїх думок, використання особливих мовних засобів для посилення дії на слухача, будування й вербальне оформлення складних багаторівневих логічних висновків. Знайомство з кращими зразками правової риторики, спроби самостійної організації складних мовних періодів можуть і мають відкритися людині у вигляді можливості побудови моделі власної дії.

Отже, робота з навчальними курсами права забезпечує розвиток у людини уявлень про себе, ставлення до себе і співтовариства людей, засвоєння загальноприйнятих і вироблення особистих ціннісних орієнтацій, правил і норм поведінки, способів дії в суспільстві, а також розвиток мислення та мови. Усе це разом впливає на формування правової свідомості людини.

Масова суспільна правосвідомість, що базується на традиційних духовних принципах добра й справедливості, стає одним із провідних чинників підтримки належного правового порядку в країні. При цьому ідентифікація правосвідомості кожного індивіда та суспільної правосвідомості як явища і вплив цих явищ на дотримання високих принципів справедливості й правопорядку здійснювалися протягом усього розвитку людства. Така ідентифікація базувалася на визначенні основних духовних цінностей і їх відповідності правотворчій діяльності держави та настроям і правосвідомості суспільства й кожного його члена на кожному з етапів розвитку цього суспільства. Як вираження духовних початків права ідентичність неминує фокусує рівень усіх змін особистості, що виявляються в елементах соціально-правової активності, у соціально-правових установках особистості, у ставленні до приписів норм права, у готовності реалізовувати право, у реальній участі кожного індивіда в правових відносинах.

Література

1. Бубер М. Проблема человека. К всемирному философскому конгрессу / М. Бубер // Специализированная информация по общеакадемической программе: «Человек, наука, общество: комплексные исследования» / пер. с нем. – М. : РАН ИНИОН, 1992. – 677 с.
2. Бердяев Н.А. Философия творчества, культуры и искусства : в 2 т. / Н.А. Бердяев. – М. : Искусство, 1994. – Т. 1. – 1994. – 541 с.
3. Франк С.Л. Непостижимое / С.Л. Франк // Франк С.Л. Сочинения / С.Л. Франк. – М. : Правда, 1990. – 608 с.
4. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М. : Политиздат, 1991. – 527 с.

Анотація

Кравцов Ю. С. Психолого-педагогічні аспекти становлення правосвідомості. – Стаття.

У статті розглядається одна з найважливіших проблем сучасного гуманітарного знання – проблема відповіді на питання: «Хто Я?». Вивчаються процеси формування ідентичності як відповідності людині певній характеристиці або ролі, яку вона виконує в життєвому просторі, що супроводжуються глибоким переосмисленням комунікативної природи соціальної реальності, зміною уявлень про інформацію як сутнісної характеристики самого суспільства. Автор показує, що у виявленні ідентифікації власної життєвої траєкторії, набутті досвіду самостійної діяльності й особистої відповідальності

людини праву сьогодні належить особливе місце. Підкреслюється, що право, будучи одночасно й галуззю науки, і галуззю практичної діяльності, надає унікальні можливості не тільки придбати правові знання, а й розвинути особливі здібності та практичні навички дії в соціальній сфері. Унікальність права як специфічної форми суспільної свідомості й суспільної практики зумовлює також значний виховний потенціал навчальних правових курсів. Розглянуто психолого-педагогічні аспекти правової ідентифікації, що впливають на формування правової свідомості людини.

Ключові слова: ідентичність, соціальна реальність, простір права, криза ідентичності, психологічне розуміння ідентичності.

Аннотация

Кравцов Ю. С. Психолого-педагогические аспекты становления правосознания. – Статья.

В статье рассматривается одна из важнейших проблем современного гуманитарного знания – проблема ответа на вопрос: «Кто Я?». процессы формирования идентичности как соответствия человека определенной характеристике или роли, которую он выполняет в жизненном пространстве, что сопровождается глубоким переосмыслением коммуникативной природы социальной реальности, изменением представлений об информации как сущностной характеристике самого общества. Автор показывает, что в выявлении идентификации собственной жизненной траектории, приобретении опыта самостоятельной деятельности и личной ответственности человека праву сегодня принадлежит особое место. Подчеркивается, что право, будучи одновременно и отраслью науки, и отраслью практической деятельности, предоставляет уникальные возможности не только приобрести правовые знания, но и развить особые способности и практические навыки действия в социальной сфере. Уникальность права как специфической формы общественного сознания и общественной жизни обуславливает также значительный воспитательный потенциал учебных правовых курсов. Представлены психолого-педагогические аспекты правовой идентификации, оказывающие влияние на формирование правового сознания человека.

Ключевые слова: идентичность, социальная реальность, пространство права, кризис идентичности, психологическое понимание идентичности.

Summary

Kravtsov Yu. S. Psychology-pedagogical aspects of legal authentication. – Article.

The article deals with the major problems of modern humanitarian knowledge is examined is a problem of answer for a question: “Who I?”. processes of forming of identity as accordances of man certain description or role which it executes in living space that accomany deep change of communicative nature of social reality, change of pictures of information as essence description of societ. The author shows that the identification identify their own life trajectory, gaining experience of independent activity and personal responsibility human right has a special place today. The author emphasizes that the right of being both a branch of science and industry practice, provides a unique opportunity not only to acquire legal knowledge, but also to develop specific abilities and skills of action in the social sphere. The uniqueness of the law as a specific form of social consciousness and social life, and causes significant educational potential legal education course In the article to submit psychology-pedagogical aspects of legal authentication having influence on forming of legal consciousness of man.

Key words: identity, social reality, space law, identity crisis, psychological understanding identity.